

SYMBOLICKÉ TEORIE MARY DOUGLASOVÉ

MARTIN SOUKUP

Život a dílo

Mary Douglasová se stala jednou z nejvýznamnějších představitelk symbolické antropologie a britské sociální antropologie vůbec. Narodila se 25. března 1921 v San Remu v Itálii jako Margaret Mary Tewová. Její otec Gilbert Tew (1884–1951) působil v britské koloniální službě, její matka Phyllis Margaret Tewová (1900–1933) jako zbožná katolička vedla své dcery k náboženské víře, k níž sama Douglasová přilnula (srov. Fardon 1999). V letech 1939 až 1943 studovala na Oxfordu na *St. Anne's College*, která se stala první kolejí, na níž bylo ženám umožňováno univerzitní vzdělání. Na Oxfordu se tehdy věnovala studiu politologie, filosofie a ekonomie. Po úspěšném završení studií nastoupila do služeb Koloniálního úřadu, kde působila až do roku 1946. Následně se vrátila na Oxford, kde se zapsala na Institut sociální antropologie, který se tehdy úspěšně rozvíjel pod vedením renomovaného antropologa Edwarda Evana Evanse-Pritcharda (1902–1973). Právě ten Douglasovou rozhodujícím způsobem ovlivnil. Svému učiteli později věnovala knihu, v níž vyzdvihla jeho význam jako originálního, podnětného a nezávislého myslitele, ačkoli poněkud přecenila jeho přínos coby průkopníka některých recentních antropologických směrů a přístupů (Douglas 1980). V roce 1951 získala doktorát a ve stejném roce se provdala za britského ekonoma Jamese Douglase (1919–2004).

Antropologické myšlení Mary Douglasové bohatě ovlivnil nejen její učitel Evans-Pritchard, který ji přivedl ke komparativnímu stylu psaní a myšlení, jímž se vyznačují její práce. Zapůsobily na ni především francouzské společenskovední teorie a koncepce. Zejména se ve vlastních dílech opírala o myšlenky Émila Durkheima (1858–1917) a Clauda Lévi-Strausse (1908–2009). Nestala se rozhodně jedinou

reprezentantkou britské sociální antropologie, která navazovala na francouzské intelektuální zdroje. Vedle ní rovněž Rodney Needham (1923–2006) a Edmund Ronald Leach (1910–1989) přispěli k uplatnění postulátů francouzské sociologické školy a strukturalismu v britské antropologii. Významně na Douglasovou rovněž zapůsobil český emigrant Franz Baermann Steiner (1909–1952), jehož přednášky věnované problematice tabu navštěvovala a v jejím vlastním přístupu ke studiu tabu lze zaznamenat otisk jeho názorů. Ostatně na jeho posmrtně vydané značně uznávané dílo *Taboo* (Tabu, 1956) se odkazuje hned v úvodu k *Čistotě a nebezpečí* (srov. Steiner 1967, viz Douglas 2014: 38). Dlužno dodat, že práce Douglasové se vzpírají pokusům o stručné shrnutí obsahu a argumentů, vždy se jedná o spleťtá díla, která se mnohdy vyznačují komplikovaným stylem.

Douglasová realizovala rozsáhlé terénní výzkumy v Africe. V šedesátých letech pracovala u kmene Lele v Belgickém Kongu, jak se tehdy označovala britská kolonie ve střední Africe (dnes Demokratická republika Kongo). Poprvé se k nim vydala v letech 1949–1950, aby zde studovala jejich společnost a kulturu. Vypravila se k nim ještě v roce 1953 a naposledy Leley navštívila v roce 1987, kdy se tam krátce vydala v doprovodu leleského antropologa Pierra Ngokweye (Douglas 1989). V matrilineárně uspořádané leleské společnosti se zaměřila především na zkoumání kosmologie a uzavírání manželství. Výsledky výzkumu později shrnula v práci „The Lele of the Kasai“ (Leleové z Kasai, 1963), kterou se zařadila mezi významné britské afrikanisty. Součástí díla se staly dílčí studie publikované v uplynulém více než desetiletí. Kniha důrazem na prezentaci etnografických dat a minimálními teoretickými přesahy nese jasnou pečeť dobové britské antropologie, ovlivněné etnografiemi Evanse-Pritcharda či Raymonda Firtha (1901–2002). Přerod úzce zaměřené afrikanistky v antropoložku se zájmem o mezikulturní mezioborový přístup se postupně odehrával v šedesátých letech. Rozvíjela rovněž interdisciplinární přístup, jehož výrazem se později stala čítanka *Rules and Meanings* (Pravidla a významy, 1973), jež vznikla na základě kurzů antropologie, které vedla. Do čítanky zařadila nejen ukázky

některých klasických antropologických textů, ale rovněž výňatky z děl Ludwiga Wittgensteina, Edmunda Husserla či třeba skladatele a interpreta Johna Cage (Douglas 1973).

Knižně na sebe Douglasová upozornila již velmi záhy, když se ujal zpracování útlého díla *Peoples of the Lake Nyasa Region* (Lidé od jezera Nyasa, 1950), jež vydala ještě pod svým dívčím jménem. V knize na základě studia rozsáhlého množství odborných pramenů přispěla ke klasifikaci a popisu hlavních etnických skupin v oblastech kolem jezera Malawi (též Nyasa). Dílo tvořilo součást ambiciózního projektu *Ethnographic Survey of Africa* pod vedením Darylla Forda (1902–1973), jenž však zaznamenal jen nevýznamný dopad, a to vzhledem k poněkud zastaralé koncepci. Mezinárodní uznání si Douglasová získala za knižní práce *Purity and Danger* (Čistota a nebezpečí, 1966) a *Natural Symbols* (Přirozené symboly, 1970). Kromě nich se trvale zapsala do dějin antropologického myšlení mnoha odbornými studii a knižními díly, jako jsou pro příklad *The World of Goods* (Svět komodit, 1979), již napsala společně s Baronem Isherwoodem, *Risk and Culture* (Riziko a kultura, 1980), kterou připravila ve spolupráci s Aaronem Wildavskym, či *How Institutions Think* (Jak myslí instituce, 1986). Svou profesní dráhu a psaní uzavřela dílem *Thinking in Circles* (Myšlení v kružících, 2007). Bezpochyby největší reputaci si získala výše uvedenými díly *Čistota a nebezpečí* a *Přirozené symboly*.

Konzervativně založená zbožná myslitelka hluboce ovlivnila novodobé antropologické myšlení. Její rozmanité práce zapůsobily nejen na další rozvoj antropologického myšlení a teorie, ale přesáhly do dalších oborů. Podstatnou část své profesní dráhy strávila na pracovištích ve Spojených státech. Po získání doktorátu krátce působila na Oxfordu, následně přednášela na *University College London*, která se stala jejím pracovištěm v letech 1952 až 1977, přičemž roku 1970 dosáhla na titul profesorka. V roce 1977 se přestěhovala do Spojených států, kde nejdříve získala pozici na *Russell Sage Foundation* v New Yorku (1977–1981) a následně na *Northwestern University*, kde v roce 1981 nastoupila jako *Avalon Professor of Humanities* a setrvala na katedře religionistiky až do roku 1985. Tím završila své působení na

amerických akademických pracovištích. Tehdy odešla na odpočinek a vrátila se do Velké Británie. Zde jako emeritní profesorka obnovila své působení na *University College London* (srov. Fardon 1999; Richards 2008). Aktivně se nadále věnovala badatelské a publikační činnosti, z otištěných děl a studií je evidentní, že kulminoval její zájem o antropologické studium textů Starého zákona. Uznávaná antropoložka podlehla rakovině 16. května 2007.

Symbolická a interpretativní antropologie

Antropologický proud myšlení označovaný symbolická antropologie se začal prosazovat v průběhu šedesátých let 20. století, kdy se dostávalo do popředí odborného zájmu chápání kultury jako autonomního sémiotického systému, jemuž se antropologové pokoušeli porozumět prostřednictvím analýzy klíčových symbolů vyjádřených například v příbuzenském systému či rituálech. Vzestup symbolické antropologie ve Spojených státech podnítily nejen překlady děl Lévi-Strausse do angličtiny v šedesátých letech, ale rovněž významný vliv britských antropologů, zvláště Victora Turnera, Mary Douglasové a Edmunda Leache (Silverman 2004: 289). Je na místě vést hranici mezi kognitivní, symbolickou a interpretativní antropologií. Občas se v odborných příručkách ne zcela správně nejen zaměňují symbolická a interpretativní antropologie, ale shrnují se pod zastřešující název nová etnografie, jenž představuje alternativní označení pro etnovědu či etnolingvistiku, které spadají do široce chápané kognitivní antropologie (srov. např. Erickson, Murphy 1999: 115). Přestože společným jmenovatelem všech tří „antropologií“ se stalo studium významů, tedy analýza kultury jako ideačního systému (srov. Keesing 1974), nelze je volně zaměňovat. Studium jejich geneze a formulace postulátů odhaluje zásadní rozdíly mezi nimi. Interpretativní antropologii rozvíjel především Clifford Geertz (1926–2006), jenž navázal zejména na myšlenky německého sociologa Karla Emila Maximiliana Webera (1864–1920) a původem rakouského filosofa Ludwiga Wittgensteina (1889–1951). Inspiračním zdrojem se zde stalo zejména pojetí sociologie jako

interpretace sociálního jednání na straně jedné a Wittgensteinova koncepce „jazykových her“ na straně druhé (Wittgenstein 1993; srov. Geertz 2000a, 2000b). Geertzův interpretativní přístup se odvíjí od chápání symbolů jako veřejných a sdílených nositelů významů, které předurčují lidské vnímání, myšlení a cítění a umožňují porozumět každodenním situacím, do nichž se aktér dostává (srov. Geertz 2000a). Důraz na interpretaci sociálního jednání podnítila nejen Weberova filosofie, ale rovněž návaznost na hermeneutiku. Není náhodné, že Geertz sám svůj přístup považoval za hermeneutický a za příléhavé označení pokládal „interpretativní antropologie“ (Geertz 2000b: 17).

Inspirační zdroje symbolické antropologie jsou rozmanité, předně se jedná o ideje rozvíjené ve společenských a humanitních vědách na pracovištích kontinentální Evropy, jež ovlivnily antropology ve Velké Británii a jejich prostřednictvím následně také ve Spojených státech. Pokud se soustředíme na symbolickou antropologii, tak jak ji rozvíjeli britští sociální antropologové, dominantním impulzem pro její rozvoj se staly postuláty francouzské sociologické školy, jak je rozvinul zakladatel moderní sociologie Émile Durkheim. Za hlavního reprezentanta symbolické antropologie bývá pokládán Victor Turner, jenž se dlouhodobě věnoval studiu rituálů. Zejména se v návaznosti na Arnolda van Gennepa orientoval na obřady přechodu (Gennep 1997). Originálním způsobem skloubil Durkheimovu myšlenku o náboženství jako kolektivní reprezentaci společnosti, jíž lidé přitakávají a potvrzují ji při rituálech (Durkheim 2002), s idejemi manchesterské školy. Její představitelé se soustředili na zkoumání napětí, schizmat a konfliktů ve společnosti a prostředky, jimiž se dosahuje jejich řešení a odstranění. Dle Turnera rituály umožňují efektivním způsobem řešit rozkoly a napětí ve společnosti, a to prostřednictvím symbolů, které je reprezentují a jsou aktivně zapojovány do průběhu rituálů, které jako drama slouží k jejich odstranění (Turner 2004). Není bez zajímavosti, že důrazem na chápání rituálu jako dramatu Turner přispěl k rozvoji divadelní antropologie (srov. Beeman 1993; Schechner 2003). Douglasovou nezřídka autoři

přehledových příruček řadí do symbolické antropologie, celek jejího díla ovšem ukazuje, že stála na pomezí strukturální a symbolické antropologie.

	<i>Geertz</i>	<i>Turner</i>	<i>Douglasová</i>
<i>klíčové dílo</i>	<i>Interpretace kultur (1973), Místní znalost (1983)</i>	<i>Les symbolů (1967), Průběh rituálu (1969)</i>	<i>Čistota a nebezpečí (1966), Přirozené symboly (1970)</i>
<i>inspirační zdroj</i>	Weber, Wittgenstein	Durkheim	Durkheim, Lévi-Strauss
<i>symbol</i>	Veřejný, sdílený nositel významu	Prostředek zachování a reprodukce sociálního řádu	Lidské tělo představuje přirozený symbol čistoty a znečištění
<i>výzkumná otázka</i>	Jak symboly působí na lidské myšlení, prožívání a jednání	Jak symboly přispívají k řešení rozporů ve společnosti	Jak symboly vytvářejí a reprezentují řád jako systém mentálních klasifikací

Univerzalistický přístup ke studiu společnosti

Souhlasně s Claudem Lévi-Straussem odmítala názory, že příslušníci aliterárních společností vykazují jiný způsob myšlení než lidé v západních společnostech. Lévi-Strauss (1996) doložil, že nelze rozlišit různé druhy myšlení, jako to učinil například James George Frazer (1994) či Lucien Lévy-Bruhl (1999). Lévi-Strauss vyjádřil a podložil názor, že u aliterárních společností se rozvíjí jedna klasifikační soustava, zatímco v západních společnostech došlo k jejich rozčlenění a rozvinutí do dílčích, a to v souladu s jednotlivými doménami myšlení. Obdobně uvažovala rovněž Douglasová, jež obhajovala tezi, že světonázor v „primitivních“¹ kulturách není

1) Pozn. autora: Označení „primitivní“ kultura píše v souladu s dnešními postoji v uvozovkách, Douglasová se ještě zdaleka nesnažila vyvarovat užívání tohoto adjektiva.

diferencovaný, nýbrž na ideové úrovni dobře uspořádaný v jedné klasifikační soustavě. Stejně jako Lévi-Strauss odmítá také názor, že existuje jakási hranice mezi „primitivními“ a „moderními“ způsoby myšlení. Své názory demonstruje na poznacích nabytých jednak pobytem u Leleů a na straně druhé analýzou Starého zákona, jíž se chtěla dobrat světonázorů Hebrejců.

Předmětem dnes již klasické práce *Čistota a nebezpečí* je analýza idejí čistoty, nečistoty, poskvrnění a tabu. Představitelka symbolické antropologie se ve strukturálně koncipované práci zabývá otázkou poskvrnění jako konstrukce, která se univerzálně objevuje v každé známé společnosti. Na bohatém etnografickém materiálu dokládá, že tato konstrukce slouží k zachování sociálního řádu symbolickým zdůrazněním jevů, které jsou chápány jako nepořádek a nečistota, které stanovený řád narušují. Douglasová ukazuje, že je nezbytné zkoumat čistotu, nečistotu, poskvrnění a tabu v širokém sociálním a kulturním kontextu, nikoli jako izolované jevy. Na začátek knihy *Čistota a nebezpečí* zařadila poměrně zdlouhavou polemiku s názory Robertsona Smithe a mnoha dalších autorů, kteří se věnovali rozboru povahy „primitivního“ náboženství, magie a pojetí posvátného a poskvrnění. Zaměřila se rovněž na autory, kteří se shodovali, že alimentární příkázání v knize Leviticus musíme pokládat za iracionální a arbitrární. Oproti nim došla k poznání, že reprezentují řád, jenž dává vzniknout představám poskvrnění a tabu. Porozumět tomuto řádu nám podle ní napomáhá zjištění, že rovněž naše sekulární pojetí čistoty a špíny povstává z existence řádu. V této práci formulovala dnes již klasické pojetí nečistoty jako něčeho, co se nenachází na svém místě, jejími slovy jako „nemístné věci“.² Je přesvědčena, že naše představa špíny je analogická tabu v „primitivních“ kulturách. Špína je totiž „vedlejším produktem systematického třídění a klasifikace věcí, stejně jako třídění v sobě zahrnuje vyřazení nepatřičných prvků“ (Douglas 2014: 73). Oddělováním, ohraničováním se vnucuje

2) Pozn. autora: Definice špíny jako něčeho, co není na svém místě, je přisuzována Lordu Chesterfieldovi, od něž si měla Douglasová myšlenku vypůjčit. Richard Fardon (2013) však vysledoval složitější genezi této myšlenky.

lidské nahodilé zkušenosti řád, který se vytváří a současně posiluje trestáním a očišťováním, jež nutně musí následovat při narušení odděleného a ohraničeného.

V díle *Čistota a nebezpečí* se věnovala výkladu kultury Leleů, jejichž život se řídí kosmologickými představami o čistém a nečistém. Vše čisté pocházelo z lesa, jež se považoval za ryze mužský element. Les představoval zásobárnu, probíhaly v něm všechny významné hospodářské aktivity, pěstovaly se tam palmy raffia, muži chodili do lesa lovit. Uvnitř lesních porostů se klučily mýtiny, aby se na nich daly založit zahrady určené pro pěstování základní plodiny, jíž byla kukuřice, nicméně v době výzkumu se začal zvyšovat význam a podíl manioku neboli kasavy (srov. Douglas 1954: 2). Přestože les představoval hlavně mužskou doménu, hospodařila v něm obě pohlaví. Pohyb žen v lesích se však přísně reguloval, nesměly do něj vstupovat každý třetí den či třeba v čase menstruace.

Na základě poznatků načerpaných u Leleů ukazuje, jak se promítají představy o řádu do jejich životů. Zjevně s využitím strukturální antropologie stanovuje tři hlavní binární opozice, podle nichž se člení a řídí každodenní život Leleů: zvířata – lidé, muž – žena, les – vesnice. V souladu s postuláty strukturální antropologie Douglasová pracuje rovněž s procesem mediace. Lévi-Strauss pro příklad identifikoval analogické vztahy mezi binárními opozicemi zemědělství – válčení a život – smrt. Za mediací mezi zemědělstvím a válčením pokládal lovectví, jež umožňuje lidem zachovat život za cenu usmrcení zvířete (Lévi-Strauss 2000: 234–235). Douglasová se v *Čistotě a nebezpečí* podobně jako Lévi-Strauss zabývá řešením záhady „šibala“, postavy severoamerické mytologie (viz Radin 2005). Pro Lévi-Strausse je šibal výsledkem mediace mezi binárními opozicemi, v severoamerické mytologii takové postavení často zaujímá sup či kojot. Tito mrchožrouti stojí mezi býložravci a dravci, jednájí jako sběrači masa zvířat, která neloví (viz Lévi-Strauss 2000: 236).

Douglasová u Leleů identifikovala tři výše uvedené binární opozice a zabývala se procesem jejich mediace. V leleské kosmologii a symbolismu získalo zvláštní postavení drobné zvířátko luskoun

(*Manis tricuspis*). Svým chováním a vzhledem zůstává rozkročen mezi kategoriemi, avšak zprostředkovává kontakt mezi světem zvířat a lidí, jak se Douglasová domnívá. Zvíře zkrátka pokládá za lidský protějšek ve zvířecí říši (Douglas 2014: 222). Toto podivuhodné zvíře má tělo pokryté „šupinami“, pohybuje se po zemi, ale vede také arborikolní způsob života. Z hlediska Leleů se vyznačuje rovněž pro zvířecí říši neobvyklým reprodukčním cyklem. Na rozdíl od jiných zvířat totiž zpravidla dává jen jednoho potomka, tak jako lidé. Luskoun reprezentuje veškerou nejednoznačnost, jíž se Leleové jinak úzkostlivě střeží. Anomální znaky a chování předurčily zvíře, aby plnilo ústřední rituální roli. Luskoun se stal hlavním symbolem kultu plodnosti. Leleové věřili, že plodnost lidí kontrolují duchové, kteří obývají lesy. Fertilita se symbolicky vázala k vodě a živočichům a rostlinám, pro něž se stala přirozeným domovem. Proto luskoun, jenž nežije ve vodě, ale jeho tělo pokrývají „šupiny“, je přirozeným symbolem plodnosti. Luskoun z těchto důvodů symbolizuje stvoření blízké lidem, analogicky jako rodiče dvojčat či trojčat mají blíže ke zvířatům, neboť jejich fertilita je obdobná zvířecí. Rodiče, u nichž nastal vícečetný porod, nabývají mimořádného společenského postavení. Lidé je pokládají za vyvolené díky duchům, nemusejí postupovat iniciace, členové společnosti je považují za věštce. Matce se dostává zvláštních privilegií a vymyká se jinak podřízenému postavení, do něž leleská společnost ženy staví. Leleové považují rodiče dvojčat za prostředníky mezi světem lidí a zvířat, tak jako se za něj pokládá luskoun (Douglas 1957: 50–51). Leleové přisoudili z hlediska klasifikace anomálnímu luskounovi důležité symbolické významy, v jiných kulturách se naopak věci a jevy narušující implicitní řád pokládají za nečisté a poskvřňující. Tak se stavěli Hebrejci k vepřům a dalším zvířatům. Douglasová tím dokládá nejen mezikulturní rozdíly v zacházení s anomáliemi, ale rovněž ukazuje anomálie jako kulturní konstrukci. Když se později vrátila k tématu luskouna a snažila se zjistit, zda rovněž v sousedních kulturách považují lidé luskouna za odchylku z řádu, zjistila opak. U etnické skupiny Tabwa, která sousedí s Leley na severu a východě, se nestal

důležitým symbolickým zvířetem luskoun, nýbrž neméně podivuhodné stvoření hrabáč (řidčeji se mu říká kutás). „Zvířecí anomálie nejsou zabudovány v přírodě, ale povstávají z konkrétních rysů klasifikačních schémat“ (Douglas 1994: 23). Konkrétní klasifikační řád je sám o sobě kulturní konstrukcí, jež vždy produkuje anomálie, protože žádné klasifikační schéma nedokáže zahrnout veškerou rozmanitost lidské zkušenosti se světem.

Zřejmě nejčastěji se od Douglasové uvádí provedená analýza a výklad potravinových tabu, jimiž se v souladu s příkázáními Starého zákona řídili Hebrejci. V příslušných starozákonních příkázáních identifikovala symbolický řád, jenž je výrazem hebrejské kosmologie. Douglasová se pokusila vysvětlit tabuizaci některých druhů organismů na základě mentálního řádu, jež společnost uvaluje na sebe sama a obývané prostředí, čímž má střežit svou integritu. Vyšla z rozčlenění zvířat podle elementů, jež podle starozákonní kosmogonie tvoří jejich přirozený habitus. V knize Bibli (Gn 1:1) se o vzniku univerza dočteme, že Boží Duch stvořil nebe, moře a souš, které obývají živočichové, jež Bůh stvořil ještě před člověkem: „Ať se vody zahemží množstvím živočichů a nad zemí pod nebeskou oblohou ať létají ptáci! Bůh tedy stvořil velké mořské obludy a všemožné druhy čilých živočichů, jimiž se zahemžily vody, i všemožné druhy okřídlených ptáků“ (Gn 1:21-22); „Ať země vydá různé druhy živočichů: různé druhy dobytka, drobné havěti i polní zvěře! – a stalo se. Bůh učinil různé druhy polní zvěře a dobytka i všemožné druhy zemské havěti“ (Gn 1:25-26). Douglasová zjistila, že dietní pravidla stanovená v knihách Deuteronomium a Leviticus nejsou zdaleka nahodilá, nýbrž vycházejí z chování a tělesných znaků typických pro živočichy obývající tu kterou doménu. Živočichy, kteří vzhledem k obývanému prostředí vykazují anomální chování nebo atypické tělesné znaky, Hebrejci vyloučili z jídelníčku. Starý zákon například striktně určuje, že synové Izraele mohou ze suchozemských tvorů konzumovat pouze přežvýkavé sudokopytníky, z mořských tvorů jen ty, kteří mají šupiny a ploutve (Lv 11). Všichni tvorové, kteří nesplňují uvedená kritéria, jsou pro Hebrejce nečistí a ohavní.